

Muhammed İkbâl'in Aile Anlayışı: Benlik, Maneviyat Ve Medeniyet Bağlamında Bir İnceleme

Büşra BİLGİN¹

Muhammed İkbâl'in Aile Anlayışı: Benlik, Maneviyat ve Medeniyet Bağlamında Bir İnceleme

Muhammad Iqbal's Conception of Family: A Study in the Context of Self, Spirituality And Civilization

Öz

Bu makale, 20. yüzyıl İslam düşüncesinin seçkin temsilcilerinden Muhammed İkbâl'in aile kurumuna yönelik fikirlerini, birey, toplum, maneviyat ve medeniyet ekseninde bütüncül bir yaklaşımla incelemeyi amaçlamaktadır. İkbâl'in düşünce sisteminde aile, bireyin benliğini inşa sürecinde temel bir yapı taşı olarak değerlendirilmekte; toplumsal istikrarın ve medeniyetin sürekliliği açısından hayati bir işlev üstlenmektedir. İkbâl, aileyi yalnızca biyolojik bir birliktelik olarak değil, bireyin aidiyet duygusunun, ahlâki değerlerinin ve ruhsal bilincinin şekillendiği ilk sosyo-manevi mekân olarak konumlandırır. Özellikle annelik rolü, maneviyatın ve kültürel değerlerin kuşaktan kuşağa aktarımında merkezi bir yer tutar. Makalede, İkbâl'in benlik teorisi ve manevi bakış açısı temel alınarak, onun medeniyet tasavvuru çerçevesinde aileye ilişkin görüşleri analiz edilmekte; modern dönemde aile yapısını tehdit eden unsurlar karşısında geliştirdiği çözüm önerileri değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Muhammed İkbâl, Aile, Maneviyat, Benlik, Modernite.

Abstract

In Iqbal's system of thought, the family is regarded as a fundamental building block in the process of constructing the individual's identity; it assumes a vital function in terms of social stability and the continuity of civilization. Iqbal positions the family not just as a biological union but as the first socio-spiritual space where the individual's sense of belonging, moral values, and spiritual consciousness are shaped. Especially the role of motherhood holds a central place in the transmission of spirituality and cultural values from generation to generation. The article analyzes Iqbal's views on family within the framework of his theory of self and spiritual perspective, evaluating the solutions he has proposed in response to the elements threatening the family structure in the modern era.

Keywords: Muhammad Iqbal, Family, Spirituality, Individuality, Modernity.

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Paper Type: Research Paper

1. Giriş: Kuramsal Çerçeve ve Yöntem

Muhammed İkbâl (1873–1938), İslam dünyasında her alanda fikrî ve toplumsal bunalımların zirveye ulaştığı bir dönemde yaşamıştır. Müslümanların içinde bulunduğu bu zihnî dağınıklığa çözüm arayışıyla yola çıkan İkbâl, ıslahat düşüncesinin merkezine toplumu yeniden harekete geçirecek temel dinamik olarak gördüğü Allah'ın Mutlak Birliği (tevhid) ilkesini yerleştirmiştir. Yaşanan krizlerin aşılabilmesi için Müslümanların kendi özgün bakış açılarını yeniden kazanmaları gerektiğini vurgulayan İkbâl, İslam akaidini ve şeriatını anlama çabasını "İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden Teşekkülü" olarak tanımlamıştır. Ona göre bu düşüncenin yenilenmesi gereken yönleri, özellikle Müslüman toplumların gerilemesine sebep olan unsurlardır. Bu unsurlar arasında kader anlayışının yanlış yorumlanması,

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Artvin Çoruh Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, busracosanay@artvin.edu.tr, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2918-6131>

benliğin zayıflaması, tevhide şirk karışması, otoriter saltanat düzenleri ve Batı'nın sorgusuz taklidi başlıca sorunlar olarak öne çıkar (Kaplan, 2007: 83). Aydın'ın da işaret ettiği üzere, İkbâl'in en büyük başarısı, çağdaş ilim ve felsefe karşısında İslam düşüncesini yeniden kurmaya ve İslam'a ilk dönemlerindeki canlılığını tekrar kazandırmaya çalışmasıdır (Aydın, 2000a: 163).

İkbâl'in felsefi ve teolojik düşüncesi, hem bireyin içsel dünyasını hem de bu bireyin toplumla kurduğu medeniyet bağını açıklamaya yönelik derin bir yaklaşım sunar. İkbâl'in benlik (khudi) ve medeniyet anlayışı, İslam toplumlarında aile gibi temel sosyal kurumların anlamlandırılması ve yeniden inşasında işlevsel bir kuramsal çerçeve sunar. İkbâl "ben" için Farsça bir terim olan khudi kavramını kullanır. Khudi anlamındaki benin, egoizmle, ahlaksızlıkla, bencillikle ilgisi yoktur. Bunlardan ziyade manevi, insani ve ahlaki açıdan kendini gerçekleştirmiş benlik anlamlarını vermiştir. Allah'ın Halifesi ve Eşref-i Mahlukât (yaratılan en şerefli varlık) da bu kavrama yüklediği diğer anlamlardandır (Okumuş, 2014: 40). İkbâl'in benlik felsefesi, varoluşsal düzlemde tüm mevcudatın benliğe sahip olduğu tezine dayanır. Bu anlayışa göre, Tanrı Mutlak Ben olarak sonsuz ve aşkın bir benliktir; varlık sahnesindeki diğer tüm unsurlar ise sonlu ve sınırlı benliklerdir. Her bir varlık, ister atom düzeyinde olsun isterse bilinçli bir varlık olarak insan düzeyinde, kendi varoluşunu Tanrı'nın mutlak benliğinden türeten bir yapıya sahiptir. İkbâl'e göre, bu ilişki ontolojik bir süreklilik içinde ele alınmalı; sonlu benliklerin, Mutlak Ben ile organik bir bağ içerisinde olduğu kabul edilmelidir. Bu düşünce, İkbâl'in benliği yalnızca bireysel bir bilinç değil, aynı zamanda kozmik ve ilahi düzenle ilişkili bir varlık mertebesi olarak konumlandığını gösterir. İkbâl'e göre benlik, Nihai Hakikat (Tanrı) veya Mutlak Ben'in hayat ve hürriyetini paylaşır (İkbâl, 2014a: 130). Benlik, insanın Tanrı ile olan ilişkisini idrak ettiği ve özgür irade ile eylemde bulunabildiği bir bilinç düzeyidir. Onun varlığı Tanrı ile bağlantılıdır. İkbâl'e göre benlik sadece gerçek varlıkla olan temasla, kendi tekliğini, metafizik statüsünü ve kendi durumundaki düzeltme imkânlarını keşfeder (İkbâl, 2014a: 218). Bunun için insan benliğini geliştirmeli ve Mutlak Ben ile ilahi bir temas kurmayı başarmalıdır. İkbâl'e göre âlemde sürekli bir dinamizm hâkimdir. Buna göre, "hayat birdir ve sürekli. İnsan bitmez tükenmez tecelliyâtı olan sonsuz hakikatten her an taze ilhamlara nail olmak için durmadan ileriye adım atması gerekir. İlâhi tecelliyât veya ışığa bu şekilde nail olanlar ise, sadece pasif ve hareketsiz alıcılar değildir. Bağımsız ve hür bir ego veya benliğin her hareketi yeni bir durum meydana getirir böylece, sürekli olarak yaratıcı tezahür ve keşifler için imkânlar yaratır." (İkbâl, 2014a: 149). Benlik bu yönüyle Mutlak Ben ile daima bir ilişki içindedir.

Öte yandan benlik, başkalarıyla öteki benlerle de bir ilişki kurma mecburiyetindedir. "Ego veya benlik karışık bir çevrede yaşamak zorundadır. Oysa kendisini çevreleyen eşyanın davranışına oranla ona bir çeşit teminat teşkil edecek bir sisteme bağlamadan hayatını sürdürmesine imkân yoktur. Bu bakımdan, çevreyi bir sebep-netice sistemi olarak görmek ego için vazgeçilmez bir zorunluluktur ve Mutlak Hakikat niteliğinin kesin bir ifadesi değildir. Gerçekte, doğayı böyle izah etmek yoluyla ego veya benlik kendi çevresini anlayıp kendi tasarrufuna alır ve bu şekilde hürriyetini elde eder, genişletir" (İkbâl, 2014a: 130). Benliğin kendini gerçekleştirme ve geliştirmesi ancak bir toplum içinde mümkün görünmektedir. Ona göre, "ego veya benlik donuk bir şey değildir. Benlik kendini zaman çerçevesinde düzenler ve disipline koyar. Kendi tecrübesiyle oluşur, gelişir" (İkbâl, 2014a: 128). "Egoyu besleyen, koruyup geliştiren hareket ve dinamizmin ana prensibi, kendi kişiliğimde olduğu kadar başkalarında da ego veya benliğe saygı duymaktır. O halde, insanın bekası bir hak değildir. Olsa olsa kişisel çaba ve mücadele ile elde edilebilecek bir fazilet olabilir. İnsanoğlu buna sadece umut bağlayabilir, buna aday olabilir" (İkbâl, 2014a: 143-144). İkbâl'e göre ego bir ferttir ve bir çeşit mahalli veya tecrübi şeye bağlanmadan anlaşılması imkânsızdır (İkbâl, 2014a: 147). "Benim gerçek kişiliğim bir şey değil, bir ameldir. Tecrübem de, karşılıklı birbirine atıfta bulunan ve yönlendirici bir amacın birliği tarafından bir arada tutulan yalnız bir hareketler dizisidir. Bütün gerçeğim benim yönlendirici tutumumda yatıyor. Beni, mekânda bir şey veya zamana ait düzen içinde bir takım tecrübeler olarak idrak edemezsiniz. Beni, hükümlerimle, iradi tutumlarımla, amaçlarımla ve emellerimle yorumlamalı anlamalı ve takdir

etmelisiniz” (İkbal, 2014a: 125). Burada İkbâl, benliğin ancak toplumla ve ötekiyle kurduğu ilişki içinde anlam kazandığını, dolayısıyla insanın varoluşunun tekil bir bilinç hâinden ziyade ilişkisel bir tecrübe alanı olduğunu vurgulamaktadır. İkbal’e göre insanın benliğinin gelişiminde karşılaştığı ilk toplum ailedir. İnsan ihtiyaçlar içinde sevgi ve aidiyet duygularını aile içi ilişkilerinde kazanmaktadır. Bu nedenle benliğin gelişimi her şeyden önce bir aile içinde başlamaktadır. Benliğin aile ile olan ilişkisini annelik özelinde değerlendiren İkbal, “annelik, bizim varlığımızı olgunlaştırır. Bizim kaderimiz, onun yüzünün çizgilerinde yazılıdır” (İkbal, 2011: 95). ifadeleriyle özelde anneliğin genel olarak aile bağlarının bireyin kimliğinin oluşumunda belirleyici olduğuna vurgu yapmaktadır.

İkbal’in medeniyet tasavvuru ise İslâmî ve Batı medeniyetleri arasındaki farklar üzerine kuruludur. İkbal, Kur’ânî yönelimli bir medeniyet inşa etmeyi savunmuş; böylece toplumsal düzenin korunmasında şeriatî ölçütlerin belirleyici olması gerektiğini vurgulamıştır. Masud’un tespitlerine göre, İkbal’e göre İslâmî ideoloji aile hayatını da Kur’ânî hükümlerle düzenler; örtünme, cinsler arası ahlak, evlilik, boşanma gibi konular ilahî kurallar çerçevesinde ele alınır ve bu yasalar ilahî vahiy olarak verildiği için insanî yasama için yer yoktur (Masud, 2007: 30). Bu bağlamda, manevî yönelimler ve dinî kimlik, İkbal’in medeniyet tasavvurunda kurucu ve belirleyici bir unsur olarak öne çıkar. Ona göre medeniyetin gelişmişlik düzeyi, bireylerin ve toplumun içsel benliğini, yani manevi ve ahlaki özünü muhafaza etme kapasitesiyle doğru orantılıdır. Bu doğrultuda, bir medeniyetin gerçek anlamda olgunlaşması, teknik ya da maddi ilerlemeden ziyade, bireyin ve kolektif yapının manevî bütünlüğünü sürdürmesine bağlıdır.

Muhammed İkbal, modern İslâm düşüncesinin hem teorik hem de pratik boyutlarıyla yoğun şekilde ilgilenmiş, bireycilik ile toplumsal sorumluluğun dengelendiği bir medeniyet tasavvuru ortaya koymuştur. Onun düşüncesinde aile, bireyin manevi ve ahlaki gelişiminin ilk ve temel sahnesi olarak konumlandırılır. Bu bağlamda aile, salt biyolojik bir birliktelikten öte, bireyin “benlik” (khudi) şuurunu inşa etmesine katkı sunan kutsal bir kurumdur. İkbâl’in düşünce sisteminde hakikatin idraki, bireyin benliğini derinleştirmesiyle mümkündür; bu derinleşme, aile ve toplumsal çevrenin sağladığı manevi ve ahlâkî etkileşim içinde gerçekleşir.

Makalemiz, İkbal’in bu temel kavramlarını inceleyerek aile kurumuna yaklaşımını aydınlatmayı amaçlamaktadır. Çalışma, aynı zamanda modernite eleştirisi bağlamında, Batı kaynaklı seküler eğilimlerin aileye yönelik tehditleri ve İkbal’in aileyi korumaya dair önerilerini ihtiva etmektedir. Çalışmanın bölümleri şu şekildedir: önce kuramsal çerçevede İkbal’in benlik (khudi) kavramı ve İslâmî medeniyet tasavvuru ele alınmıştır; ardından İkbal’in aileyle ilgili görüşleri ana analiz bölümlerinde ayrıntılı olarak değerlendirilmiştir. Sözü edilen bölümler, literatür taramasına dayalı olarak başta Muhammed İkbal’in eserleri olmak üzere İkbal’in bu konudaki fikirleri üzerine yazılmış akademik dergi ve kitaplara başvurularak serimlenmiştir. Türkçe ve yabancı dillerde yazılmış literatür taranarak İkbal’in aile görüşü, benlik, toplum, maneviyat ve medeniyet bağlamında açıklanarak İkbal’in Modernite eleştirisi ile aileyi korumaya yönelik önerileri ayrı başlıklar altında tartışılmıştır.

2. Benlik, Toplum ve Aile İlişkisi

İkbal’in düşüncesinde benlik kavramı merkezi bir konuma sahiptir. Ona göre benlik, insanın varlığını şekillendiren en temel bilinç düzeyi olup bireyin hem kendisini hem de tüm varlığı Allah’a bağlayan içsel bir dinamizmi ifade eder. Benlik, varlık mertebelerinde Tanrı’nın Mutlak Ben sıfatından ilham alır; bu sayede insan, sınırlı bir benlik (sonlu ben) mertebesine yükselir. Benliğin kuvvetlenmesi, bireyin irade ve özgürlük alanını genişletir; böylece sadece kişisel düzeyde değil, toplumsal bağlamda da etkili ve anlamlı pratiklerin ortaya çıkması mümkün hâle gelir. İkbal’e göre “adı benlik olan bir nur noktası, bizim bir avuç topraktan başka bir şey olmayan varlığımızın altında hayat kıvılcımıdır. Onu daha bâki daha diri daha yakıcı ve daha parlak hâle getiren muhabbettir” (İkbal, 2005: 36). İkbal’in düşünce sisteminde benlik, yalnızca bireyin içsel varoluşunu inşa eden metafiziksel bir unsur değil, aynı zamanda toplumsal dönüşümün temel dinamiği olarak konumlandırılır. Benlik, bireyin kendi varlığını tanıması,

potansiyelini gerçekleştirme ve özgür iradesini ilahi iradeyle uyumlu hâle getirmesi sürecini ifade eder. Bu süreç sadece bireysel kemale ulaşma arayışını değil, aynı zamanda bireyin içinde yaşadığı toplumu ahlaki, kültürel ve ruhsal düzeyde dönüştürme kapasitesini de içerir. Aydın'ın belirttiği üzere, benlik, etkin bir içsel deneyim olarak ortaya çıkar. Birey, benliği yalnızca kendini anlama, düşünme ve isteme eylemleri aracılığıyla idrak eder. Benliğin varoluşu, bireyin çevresini ve çevrenin bireyi etkileyip dönüştürmesi sonucu oluşan bir gerilim ortamında şekillenir. Bu bağlamda benlik, kendi öznel deneyimleri tarafından biçimlendirilen ve düzenlenen yönlendirici bir enerjiyi temsil eder (Aydın, 2000b: 123).

İkbal'in düşüncesinde, benliğini geliştiren bir birey, pasif bir özne olmaktan çıkarak aktif ve yaratıcı bir varlık hâline gelir. Bu nedenle benlik kuvvetlendirilmeli ve desteklenmelidir çünkü yaşamın devamı için bu kuvvet gereklidir (Schimmel, 2012: 61). Bu tür bir birey, yalnızca kendi benliğini değil, aynı zamanda çevresindeki kolektif bilinç yapısını da etkileyebilecek güçtedir. Dolayısıyla, bireysel manevî yükseliş ile toplumsal diriliş arasında doğrudan bir ilişki kurulmaktadır. Toplumsal yapının ahlaki ve kültürel dönüşümünü mümkün kılan şey, bireylerin kendi benlik süreçlerinde derinleşmeleri ve bu özbilinci kamusal alana taşıyabilmeleridir. Bu çerçevede benlik, sadece bireysel bir farkındalık ya da içsel gelişim değil; aynı zamanda tarihsel sorumluluğu, toplumsal adaleti ve kolektif bilinci kuşatan bir dönüşüm aracıdır. Bireyin benliğindeki yükseliş, toplumun manevi ve ahlâki kalkınmasının önkoşulu olarak değerlendirilir. Böylece İkbal, bireyden topluma uzanan ahlaki bir inşa modelini önermekte ve toplumsal reformun metafizik bir temele oturması gerektiğini vurgulamaktadır.

Benliğin metafiziksel yönden gelişimi için İkbal üç merhale sayar: itaat, nefsin zaptı ve Allah'a naip olmak (İkbal, 2005: 51). Bireyin kendi benliğini güçlendirme süreci, İkbal'in felsefesinde yalnızca entelektüel bir değerlendirme ya da soyut bir kavramsal egzersiz değildir; aksine, derin bir manevî dönüşüm anlamına gelir. Bu dönüşümün iki temel eksen üzerinde şekillendiği söylenebilir: bilinçli teslimiyet ve ruhsal disiplin. Bu iki kavram, İkbal'in düşüncesinde itaat ve nefsin zaptı olarak nitelendirdiği ilkelerle örtüşmektedir. Birey, bu ilkeler aracılığıyla benliğini güçlendirir; iradesini Tanrısal iradeyle uyumlu hâle getirerek varoluşunu aşk temelli bir yöneliş içinde derinleştirir. Bu süreçte insan, Allah'a olan bağına salt itaat düzeyinde değil, yaratıcı bir temsil ilişkisi düzeyinde kurar; yani Tanrı'nın yeryüzündeki naibi konumuna erişir. Böylece sonlu benlik, özgürlüğünü ve varlık anlamını Sonsuz Ben'den alır; bu ilişki sayesinde insan, ebediyet bilincine ulaşır ve varoluşunu metafizik bir süreklilik içinde temellendirir. İkbal'in ifadesiyle belirtecek olursak; "Sen ki benlik nuru ile parlıyorsun, bu benliği kuvvetlendirirsen ebediyete erersin" (İkbal, 2005: 68). İkbal'e göre, benin güçlenmesi, önce insanın iç dünyasındaki ben duygusunu sorgulamasını ve nihayetinde bu beni, kendisinden üstün olana -yani Allah'a- bilinçli biçimde teslim etmesini gerektirir. Burada teslimiyet kavramı, pasif bir boyun eğiş değil, bilakis iradenin özgürce alacağı bir karardır. Kişi, aklının ve duygularının bütünsel farkındalığıyla beninin sınırlılıklarını idrak eder; bu idrak, ona kendi benliğinin bir emanet olduğunu hatırlatır. Dolayısıyla bilinçli teslimiyet, insanın yalnızca varlığının kaynağına kul olma iradesini değil, aynı zamanda kendi benliğini anlamlandırma ve yüceltme sorumluluğunu da kapsar. Nitekim İkbal bir beytinde "ey gafil insan itaate çalış; ihtiyar, cebirden vücuda gelir. İnsan vasfını hâiz olmayan, eğer emre itaat ederse insan olur. Ateş dahi olsa haddini tecavüz edip isyan etti mi, çerçöp menziline düşer" (İkbal, 2005: 51).

Bilinçli teslimiyetin etkili olabilmesi için, ruhsal disiplin denilen bir iç eğitim ve denetim mekanizması şarttır. İkbal, Esrar-ı Hodî (Benliğin Sırrı) adlı eserinde, beni canlı tutacak unsurlar arasında ibadet, tefekkür ve cihad-ı nefis gibi fiilî disiplinleri sayar (İkbal, 2005: 50). Bu disiplin, kişinin günlük pratiklerinde sürekli bir farkındalık oluşturmalarını sağlar. İkbal'e göre, "Ay'ı, Süreyya yıldızını ele geçirmek isteyen insan; kendisini birtakım usûl ve nizam zincirine bağlamalıdır... Her şeyin iç yüzü bir usûl ve nizam ile kuvvet kazanmıştır" (İkbal, 2005: 51). Bir başka yerde de İkbal, "fertler nefislerine hâkim olursa aileler, uluslar hâkim olursa devletler vücuda gelir" (İkbal, 2007: 52) diyerek nefsin zaptının aile ve medeniyetin inşasındaki rolüne dikkat çeker. Bu iki unsur -bilinçli teslimiyet ve ruhsal

disiplin- bir arada işlediğinde benliğin kuvvetlenmesi söz konusu olur. İslâmî düşünüşte, benliğin kuvvetlenmesi sadece bireyin içsel bir tatmini değildir; aynı zamanda amelî gayrete yani fiili bir dönüşüme de kapı aralar. Çünkü İkbâl'e göre benlik, beden ve ruhun ortak eylemleridir. "Ego veya benliğin özelliği kendiliğinden olmamdır. Bedeni oluşturan fiiller kendi kendilerine tekerrür eder. Beden, ruhun birikmiş fiil veya alışkanlıklarıdır" (İkbâl, 2014a: 127). Yukarıdaki iki temel bileşen, İkbâl'in benliğin tamamlanma sürecini açığa çıkarır. Benliğini besleyen ve büyüten birey, nihayetinde iradesinin somut tezahürlerini hem bireysel hayatında hem toplum içinde hayata geçirir.

Birey, benliği güçlendirdikçe Allah'a yani Mutlak Ben'e yönelik yakınlığı derinleştirir. İbadet ve zikirle kalbini ilâhî hakikate açar; bu da ruhsal bir uyanışı tetikler. Öte yandan akıl ve gönül dengesi sağlanır; akıl, ilim ve hikmet peşinde; gönül, teslimiyet ve tevekkül hâlinde dengelenir. Birey tüm bunların yanı sıra, toplumsal ve ahlâkî ifadeler üretir. Benliğini güçlendiren kişi, artık sadece ben merkezli değil, başkalarını da hesaba katan bir sorumluluk bilinciyle hareket eder. Toplumun ihmal ettiği alanlara yönelik duyarlılık gelişir. Emanetlerin korunması, adaletin tesisi, muhtaçların gözetilmesi gibi fiiller, benliğin toplumsal tezahürü hâline gelir. Aynı zamanda insanda sürekli bir kendini yenileme döngüsü oluşturur. İkbâl, benliğin diri kalmasını vurgular; bu da ruhsal disiplin ve bilinçli teslimiyetin tekrar eden bir döngüyle sürdürülmesi gerektiğine işaret eder. Her ibadet, her nefis muhasebesi anı, benliğin tazelenmesini sağlar; bu sayede insan hem kalbî derinliğini korur hem de ahlâkî eylemlerle bu derinliği toplumla paylaşır. Bu çerçevede, benliğin güçlenmesinin asıl hedefi, bireyi kişisel tatminden öte, toplumsal hayata değer katan bir aktör hâline dönüştürmektir. İkbâl'in benlik felsefesinde, ben ne kadar kendisini ilâhî hakikate hizalar ve nefis terbiyesinde ne kadar titiz davranırsa, hem içsel huzur hem de dışsal etki o kadar görünür hale gelir. Dolayısıyla, bilinçli teslimiyet ve ruhsal disiplin, benliğin hem içsel köklenmesini hem de dışsal açılımını mümkün kılan iki zorunlu bileşendir.

İkbâl'in benlik felsefesinde benliğin güçlenme süreci, hem bireysel düzeyde içsel bir dönüşümü hem de bunun toplumsal tezahürünü içerir. Bu dönüşüm, bilinçli teslimiyet ve ruhsal disiplin aracılığıyla gerçekleşir. Ancak bu iki aşama, ilk temellerini aile içinde atar. Hele ki İslâmî gelenekte aile, çocuğun hem manevî hem ahlâkî eğitiminin gerçekleştiği ilk okul olarak kabul edildiğinden, benliğin inşası açısından ailenin işlevi hayati önemdedir. Bilinçli teslimiyet, benliğin merkezine alınan bir aşamadır. İkbâl'e göre, bu aşama iradenin aktif olarak Allah'a bağlanması anlamına gelir. Aile bağlamında bilinçli teslimiyet ise en başta rol model olan anne ve baba örneğiyle başlar. Ailenin ebeveynleri, çocuğun benliğini besleyecek ilk rehberlerdir. Anne babanın kendilerinde gösterdikleri ibadet tutumu, zikir pratiği ve ahlâkî sorumluluk bilinci, çocuğun bilinçli teslimiyete dair kavramsal altyapısını oluşturur. İkbâl'e göre, birey tek başına hakiki amaçları, gayeleri bilemez; kuvveti dağılır, onun kuvvetini dizginleyen ailedir, toplumdur, millettir (İkbâl, 2005: 88). İkbâl için aile içi diyalog da çok önemlidir. Ebeveynler, çocuğun "niçin ibadet ederim?", "ben kimim, varoluşumun amacı nedir?" vb. sorularını gündelik konuşmalarda teşvik eder. Bu, çocuğun kendi benliğini ve Allah'a olan yakınlığını bilinçli olarak benimsemeyi öğrenmesine imkân tanır. İkbâl'in vurguladığı üzere benlik, sadece bedensel ihtiyaçları gidererek tatmin olan bir şey değildir onun Mutlak Ben'e teslimiyeti her şeyden önemlidir. Bu açıdan aile içi sohbetler, bir nevi aydınlanma yaşantıları olarak işlev görür. Aile ahlâkî sorumlulukların paylaşımı açısından da önemli bir ortamdır. Ev içinde dağıtılan sorumluluklar (özellikle yardımlaşma, akrabalarla ilgilenme, komşuya iyilik etme) çocukta kendinden başkasını düşünme refleksini geliştirir. Bu davranışlar, bilinçli teslimiyet aşamasının doğrudan pratik tezahürlerindendir. Ailede öğretilen bu fedakârlık, diğerkâmlık, çocuğu bireysel benliğini değil, aile ve çevre yararını gözetmeye yönlendirir.

Benliğin gelişimindeki ikinci aşama olan ruhsal disiplin bireyin nefis muhasebesini gerçekleştirdiği ve benliğini sürekli güncelleme imkânı bulduğu bir süreçtir. Aile içindeki pratikler, bu disiplini çeşitli yollarla besler. İlk olarak, nefis muhasebesi için düzenli zaman ve mekân ayırma hususunda aile ortamı çok önemli gözükmektedir. Aile yapısında günlük veya haftalık muhasebe saatleri oluşturulabilir: Çocuk ve ebeveyn bir araya gelerek gün içinde yapılan hatalar, iyi davranışlar ve alınan dersler tartışılır. Bu,

İkbal'in nefis-i emmare'den nefis-i mutmainne'ye geçiş süreciyle de örtüşür. Bu pratik, çocukta içsel sorumluluk ve sürekli öz denetim bilincini geliştirir. Ruhsal disiplin, ebeveynlerin tutarlı davranışlarıyla da çocuğa model olur. Örneğin, sinir anlarında sabırlı olma, komşuya yardım etme sırasında gösterilen fedakârlık, sabır ve şükür duyguları çocuğun benliğinde ruhsal disiplini pekiştirir. Benliğin aile içinde güçlenmesi, nihayetinde bireyden topluma uzanan dönüştürücü bir etki oluşturur. Benliğin aile içinde inşası, bilinçli teslimiyet ve ruhsal disiplin süreçlerinin hem başlangıç noktası hem de sürekli yenileyicisi olarak çalışır. Dolayısıyla, aile kurumunu ihmal eden veya toplumsal boyutta benliği besleyemeyen toplumlar, İkbal'in gözünde manevî bir duraklama tehdidi altındadır.

3. Ailenin Mânevî Boyutu ve Eğitsel Rolü

İkbal için insan tek başına yaşayamayacak özellikte bir varlıktır. Ona göre, “biz cemiyet içinde ferdi görüyor, onu bir bahçeden gül koparır gibi ele alıyoruz. O, tek başına yaşayacak bir yaratılıştadır. O, cemiyet içinde varlığını korur... Benlik, cemiyet içinde kendini mahveder bu suretle bir gül yaprağı iken bir çemen, bir gülistan hâline gelir” (İkbal, 2005: 89). İkbal'e göre aile, sadece sosyal bir birliktelik değil, aynı zamanda bir maneviyat aktarım ağıdır. Burada söz konusu olan, ailenin yalnızca bir çocuğun bakımını üstlenmesi veya bir nüfus birimini temsil etmesi değil; aynı zamanda kuşaktan kuşağa devam eden bir manevî ve değer aktarımıdır. Özellikle ibadet ve inanç alışkanlıklarının başlangıç ve devamlılığı hususunda aile, bireyin ilk öğrenme mekânıdır. Ahlâki ve manevi değerlerin telkin edilmesi noktasında da aile yine ilk öğrenme merkezi olarak karşımıza çıkar. Aile bireye hem benlik, kimlik şuuru hem de toplumsal aidiyet ve manevi bilinç kazandırma hususlarında temel rol oynayan bir kurumdur (İkbal, 2005: 132-133). Bu bağlamda, Muhammed İkbal'in aileyi bir maneviyat aktarım ağı olarak konumlandırması, onun hem bireysel gelişime hem de toplumsal dirilişe yönelik bütüncül yaklaşımının bir yansımasıdır. İkbal'e göre aile, yalnızca biyolojik bir birliktelik ya da hukuki bir yapı değil, aynı zamanda bireyin içsel dünyasını şekillendiren, ruhsal derinliğini inşa eden bir ahlâkî ve metafizik okuldur. Bu okulda gerçekleşen aktarım süreci inanç, ahlâk ve kimlik boyutlarında ele alınabilir. Aile, bireyin Allah tasavvurunun ve ibadet bilincinin ilk kez tecrübe edildiği yerdir. Namaz, oruç, dua ve diğer ibadet formları, bireyin ruhsal gelişim sürecine yön verir. Bu bağlamda İkbal, ibadeti salt ritüel değil, Tanrı'yla bağ kuran varoluşsal bir bilinç hâli olarak görür. Aile içinde bu bilinç, örnek davranışlarla ve duygusal aidiyetle içselleştirilir. Öte yandan aile, bireyin yalnızca dini değil, aynı zamanda etik duyarlılığını geliştirdiği bir ortamdır. İkbal'in ahlâk anlayışı, yalnızca toplumsal normlara itaat değil, iradi sorumluluk ve öz-disiplinle yoğrulmuş bir benlik inşasını öngörür. Sevgi, sabır, şefkat, adalet gibi erdemler aile ortamında ilk defa deneyimlenir ve bireyin benliğinin ahlâkî boyutunu oluşturur. Son olarak, kimlik ve aidiyet açısından İkbal'e göre birey, ailesi aracılığıyla yalnızca kişisel benliğini değil, aynı zamanda kolektif kimliğini de tanımlar. Dini, kültürel ve tarihsel aidiyetler; aile içindeki anlatılar, semboller ve değerler aracılığıyla bireyin zihninde şekillenir. Bu yönüyle aile, bir medeniyet hafızası taşıyıcısı ve kültürel devamlılık mekanizmasıdır.

Bu üç boyutlu aktarım süreci, İkbal'in modern dünyanın zihin-beden, madde-mâna ikiliklerine karşı geliştirdiği tevhidî (birlikçi) epistemolojinin de somut bir uygulamasını temsil eder. Ona göre ruh, ne yalnızca metafizik bir nosyon ne de soyut bir inançtır; aksine, bireyin tüm varoluş katmanlarını kuşatan aktif bir bilinçtir. Dolayısıyla aile, ruhu merkeze alan, bireyin hem kendilik bilinci hem de toplumsal sorumluluk duygusunu harmanlayan bir manevi biçimlenme alanı olarak görülmelidir.

İkbal'in aile tasavvurunda öne çıkan en belirgin vurgulardan biri, ailenin manevî ve ahlâkî işlevinin büyük ölçüde kadın üzerinden, özellikle de annelik rolü aracılığıyla gerçekleştirilmesidir. Ona göre kadın, yalnızca biyolojik bir varlık ya da sosyal bir aktör değil; aynı zamanda medeniyetin ruhunu taşıyan, yeni nesillere aktaran ve bu ruhun sürekliliğini temin eden temel bir manevî rehberdir. Bu bağlamda kadın, aile içinde sevgi, fedakârlık, sabır ve merhamet gibi yüksek değerlerin taşıyıcısı ve aktarıcısıdır. İkbal, anneliği insaniyet için bir rahmet olarak tanımlar. Ona göre annenin şefkati

peygamberin şefkatine benzer ve milletlerin karakterini resmeder (İkbal, 2005: 135). Anne, şefkat ve merhameti ile ilk kez çocuğun kalbine ilahi bir kıvılcım üfler. Çocuğa verdiği ilk dini ve ahlâki telkinlerle onun tefekkür dünyasını inşa eder ve içsel benliğinin oluşumuna zemin sunar. Bu nedenle İkbâl, kadının eğitimi ve ruhsal donanımını yalnızca bireysel gelişim açısından değil, toplumsal dirilişin ve ümmet bilincinin inşası bakımından da vazgeçilmez görür. Ancak bu eğitim İslâmî ve kendi kültürlerine dayalı bir eğitim olmalıdır. Ona göre, analık acısıyla gönlü mustarip ancak cahil ve terbiye görmemiş bir kadın da olsa “millet, eğer böyle bir kadının kucağında gayretli ve Hakk’a tapan bir Müslüman elde ederse, onun acıları bizim varlığımızı kuvvetlendirir, sabahımızı aydınlatır” (İkbal, 2005: 136). Buna karşın fikirleri garp medeniyetinin ışığı ile nurlanmış bir kadın, Müslüman milletini birbirine bağlayan bağları koparır, analık yükünü çekemez. İkbâl’e göre bizim bahçemizde böyle bir gül bitmese daha iyi (İkbal, 2005: 136). İkbâl, kadınların Batılı tarzda eğitim görmelerini ve bu eğitimin etkisiyle toplumu yetiştirmesini bozulma ve yok oluş olarak yorumlar. Bir şiirinde bu durumu şöyle ifade eder: “Batı medeniyeti eğer anneliğin ölümüysen, o medeniyetin meyvesi insanlığın ölümüdür. Bir ilmin etkisiyle kadın kadınlığından çıkıyorsa, basiret sahiplerince o ilim kadının ölümüdür. Eğer kız okulları dine uzak durursa, o ilim ve sanat, aşk ve sevginin ölümüdür” (İkbal, 2013a: 134).

Kadın; çocuğun ilk öğretmeni, ahlâki ilkelerin ilk telkin edicisi ve dini pratiğin ilk uygulayıcısı olarak, bireyin benlik gelişiminde kilit rol üstlenir. Dolayısıyla İkbâl’in aile anlayışı, kadının bu merkezi konumunu sadece geleneksel bir rol dağılımı olarak değil, metafizik bir sorumluluk alanı olarak yorumlar. Bu yaklaşım, Batı’daki birey-merkezli özgürlük anlayışından farklı olarak, kadının özgürlüğünü sorumluluk ve ruhsal derinlik temelinde yeniden tanımlar. Kadının bu konumu, aileyi bir maneviyat aktarım ağına dönüştürürken, aynı zamanda medeniyetin sürekliliğini de sağlar. İkbâl’in annelik, yalnızca biyolojik bir olgu değil; sevgi, sabır ve fedakârlıkla bireyin ruhunu besleyen bir işlevdir yaklaşımı, modern biyolojinin kontrol ettiği üreme kavramıyla derin bir zıtlıktadır. İkbâl, “ey görüşü kuvvetli insan, bir milletin sermayesi para, kumaş, gümüş, altın değildir. Onun asıl malı ve sermayesi sıhhatli; taze ve kudretli dimağa sahip, çok çalışkan, cevval ve çevik evlâtlardır. Kardeşliğin ince mânasını koruyan analardır. Kur’an’ı ve milleti kuvvetlendiren analardır” (İkbal, 2005: 137) ifadesiyle geleceğin teminatı olan evlâtları ve onların gelişiminde en temel rolü oynayan annenin önemini vurgulamaktadır. İkbâl’in düşüncesinde, bir milletin gerçek serveti maddi unsurlarda değil, insan kaynağının nitelikli bir şekilde yetiştirilmesinde yatar. Ona göre bu nitelikli insan gücünün temeli, yalnızca eğitim sisteminde değil, doğrudan doğruya aile yapısında ve annelik kurumunun işlevselliğinde gizlidir. İkbâl, kadını İslâm ümmetinin ruhsal ve kültürel sürekliliğinin teminatı olarak görür. Bu bakış açısı, modern seküler paradigmanın kadını üretim ya da özgürlük kavramlarıyla sınırlandıran tanımlarının ötesine geçerek, kadının medeniyet kurucu rolünü ön plana çıkarır. Dolayısıyla İkbâl’in düşünce dünyasında kadın ve özellikle annelik kurumu derin bir medeniyet inşası rolünü üstlenmektedir.

4. Ailenin Medeniyet Bağlamındaki Önemi

İkbâl’e göre medeniyet, teknik ve maddi ilerlemeyle değil, ahlaki bilinç ve manevî derinlik ile inşa edilir. Ailede şekillenen birey, toplumsal yaşamda adalet, merhamet ve sorumluluk gibi değerleri içselleştirir. İkbâl’in medeniyet tahayyülünde aile, ümmetin ruhsal sürekliliğini sağlayan manevi bir merkezdir. Ailede kadının önemine vurgu yapan İkbâl, milletin ve medeniyetin gelişmesinde de kadını önemli bir faktör olarak belirler: “Ey hak dini nimetlerinin kendisine emanet edildiği İslâm kadını! Hak dininin yanan aşkı senin nefeslerindedir... Cemiyetin fidanına su veren sensin. Milletin sermayesini muhafaza eden sensin” (İkbal, 2005: 139).

İkbâl’in medeniyet tasavvuru, İslâm’ın evrensel bir değer sistemi olduğunu öne çıkarır ve aileyi bu medeniyetin temel taşı sayar. İkbâl’e göre İslâm, bireyin ve toplumun nihai bağlılığını beşerî otoriteye değil, doğrudan Allah’a yöneltir. Bu yaklaşım, yalnızca siyasal anlamda bir egemenlik meselesi değil; daha derin düzeyde ontolojik ve ahlâki bir sadakat biçimi olarak değerlendirilmelidir. İkbâl, Zat-ı İlâhî’ye

yönelen bağlılığın, bireyin kendi fıtratına, yani idealleştirilmiş ahlâkî ve ruhsal tabiatına yönelik bir sadakat anlamı taşıdığını vurgular. Bu yaklaşım, bireyin hem özgürlüğünü hem de sorumluluğunu tanımlar. İslâm düşüncesine göre hayatın sürekliliğini sağlayan esas unsur, ruhsal temellerin ebedîliğidir. Bu ebedî ilkeler, tarihsel ve kültürel bağlamlarda farklı biçimlerde tezahür etseler de, öz itibarıyla mutlak hakikate dayanırlar. İkbâl'in ifadesiyle bu durum, toplumlara çeşitlilik ve değişim içinde bir istikrar noktası sunar. Değişen sosyal şartlar karşısında toplumun kimliğini ve ruhsal bütünlüğünü koruyabilmesi, bu ebedî ilkelerin rehberliğine bağlıdır. Bu çerçevede İkbâl, bir toplumun kendi tarihsel tecrübesi içerisinde hem dinamik dönüşümü hem de ilkesel sürekliliği birlikte yürütebilmesi gerektiğini savunur (İkbâl, 2014a: 177). Mutlak olan ile değişen arasında kurulan bu denge, hem bireyin benliğini geliştirmesine hem de medeniyetin sağlıklı bir şekilde ilerlemesine olanak tanır.

İkbâl'in İslâm düşüncesine dayalı medeniyet tasavvuru, bireyin Allah'a bağlılığını yalnızca kişisel bir inanç biçimi olarak değil, aynı zamanda toplumsal düzenin temelini oluşturan ahlâkî ve ontolojik bir zemin olarak konumlandırır. Bu zemin, değişen sosyo-tarihsel koşullara rağmen korunması gereken ebedî ilkeler üzerine kuruludur. Toplumun sürekliliği ve anlamı, bu ilkelerle olan bağını kaybetmeden dönüşebilme yeteneğine bağlıdır. Bu bağlamda, İkbâl'in önerdiği İslâmî medeniyet anlayışı, hem değişimi hem de sürekliliği aynı anda taşıyabilecek kadar esnek ama aynı zamanda temellendirici ilkelere bağlı kalacak kadar sağlamdır. Bu bütünsel yapı içinde aile kurumu, bireyin Allah'a olan bağlılığını, yani ruhsal köklerini, ilk kez deneyimlediği ve içselleştirdiği birincil toplumsal mekândır. İkbâl'in düşüncesinde aile, yalnızca sosyal bir birliktelik değil, aynı zamanda ruhsal ve ahlâkî değerlerin üretildiği, aktarıldığı ve korunduğu bir maneviyat aktarım ağı olarak tanımlanır. Aile, bireyin benlik gelişiminin ilk aşamalarının gerçekleştiği, ahlâkî sezgilerin şekillendiği ve manevi eğilimlerin inşa edildiği alandır.

İkbâl'in Mutlak Hakikat vurgusu, aile içinde bireye aktarılan inanç, değer ve aidiyet unsurlarında somutlaşır. Aile bu yönüyle, İslâm medeniyetinin sürekliliğini sağlayan en küçük ama en etkili kurumsal yapıdır. Bu yapı, bireyin Tanrı ile olan ilişkisini anlamlandırmasına imkân tanıdığı gibi, aynı zamanda topluma karşı sorumluluk duygusunu da şekillendirir. Dolayısıyla İkbâl'in medeniyet anlayışında aile, sadece bireyin ahlâkî formasyonunun değil, aynı zamanda medeniyetin ahlâkî ve metafizik istikrarının da temelidir. Bu çerçevede, medeniyetin ebedî ilkeler etrafında dönüşmesi gerektiğini savunan İkbâl, bu ilkelerin en istikrarlı biçimde aile yoluyla içselleştirildiğini ifade eder. Bu nedenle aile, medeniyetin hem hafızası hem de inşa edici hücreleri olarak tanımlanabilir. İkbâl'e göre, "fert ve millet birbirinin aynasıdır. Fert inci, cemiyet onun dizildiği ip. Fert yıldız; cemiyet onun içine katıldığı saman yoludur" (İkbâl, 2005: 87). Ferdi yetiştiren ve hem cemiyete hem de medeniyetin inşasına katılımını sağlayan ilk ve en önemli kurum ise ailedir.

5. Modernitenin Aile Üzerindeki Tehditleri ve İkbâl'in Eleştirisi

İkbâl, modern Batı düşüncesinin etkisiyle ortaya çıkan aşırı bireycilik, ahlâkî değerlerden kopuş ve sekülerleşme eğilimlerini, İslâm toplumlarının ruhsal ve toplumsal bütünlüğünü tehdit eden temel unsurlar olarak değerlendirir. Bu üç eğilim, İkbâl'e göre hem bireyin benlik gelişimini zedeler hem de toplumun ahlâkî sürekliliğini sağlayan yapıları –başta aile olmak üzere– çözülmeye açık hâle getirir. İkbâl, modern Batı değerlerinin aile üzerindeki yıkıcı etkilerine karşı uyarılarda bulunmuştur. Onun eleştirisi, büyük oranda materyalist ideolojilerin ve radikal değişimlerin aile bağlarını zayıflatmasına yöneliktir. Örnek olarak bir şiirinde şöyle söyler: "Hint ve Yunan'ın hayran oldukları Avrupa'nın bilgelerine biri sorsun: Bu mudur mükemmel toplum yapısı? Erkek avare, kadının ise kucağı boş kalsın!" (İkbâl, 2013a: 128).

İkbâl, bireyselliği mutlaklaştıran Batılı bireycilik anlayışına karşı çıkar. Ona göre birey ancak ahlâkî ve manevi bağlamda sorumluluk taşıdığı ölçüde anlamlıdır. Modern bireycilik ise, bireyi toplumsal ve

ilahî bağlamdan koparıp yalnızlaştırır; bu durum, bireyin hem benliğini geliştirmesini hem de bir cemiyet içinde anlamlı eylemlerde bulunmasını engeller. İkbâl'e göre birey, yalnızca kendine kapalı bir varlık değil; aile gibi bağlayıcı kurumlar aracılığıyla kendilik bilincini aşan bir ruhsal ve toplumsal farkındalık geliştirebilir. İkbâl'e göre, "bu çağ, dinin yok edicisidir; onun yapısı tamamen kâfirdir. Yaşamın kaynağı kurumuş hâlde, hiçbir yerde kalmadı hakikat meyi" (İkbâl, 2013a: 118). İkbâl, modern eğitim sisteminin din ve ahlâka karşı bir komplo niteliğinde olduğunu belirtir. Ona göre, "benliğini hakkıyla tanımayan ulusun, kaderinde esaret ve zulüm çekmek vardır" (İkbâl, 2013a: 117). İkbâl'in düşüncesinde modernizmin yalnızlaştırıcı ve seküler zihniyeti, Müslüman toplumların sonunu getirebilecek tehlike arz eder. Bu nedenle Müslüman, bu kavramları hayatından çıkarıp kendi benliğine ve kültürüne dönmelidir.

İkbâl'in modern Batı değerleri eleştirisi, yalnızca kültürel veya toplumsal boyutlarla sınırlı değildir; aynı zamanda epistemolojik bir farkındalığı da içerir. Modern bilim ve teknolojinin hayatın çeşitli alanlarındaki etkisi inkâr edilemez; ancak, bu kabul ile bilimle ilişkili felsefi ve metafizik varsayımlar arasında dikkatli bir ayırım yapılması gerekir. Watt'ın ifadesiyle: "Çoğu kimse, bilimin kesin sonuçlarını, dünyaya ilişkin hakikati keşfetme yolu olarak bilimsel yöntemlerin genel geçerliliğini kabul etmemiz gerektiği konusunda anlaşma halindedirler. Öte yandan, bilimle birleşmiş felsefi karakterli çeşitli varsayımlar bulunmaktadır ki Tanrıya inanan biri bunları reddetmek durumundadır (Watt, 2016: 132). Bu perspektif, İkbâl'in modern Batı düşüncesi eleştirisiyle doğrudan paralellik gösterir. İkbâl'e göre modern bilim ve teknolojik ilerleme kabul edilebilir; asıl tehlike, bireyin metafizik ve ahlâkî bağlardan kopmasına yol açan seküler ideolojiler ve materyalist varsayımlardır. Ona göre modern bireycilik, ahlâkî değerlerden kopuş ve sekülerleşme eğilimleri, aileyi ve toplumu çözülmeye götüren temel etkenlerdir. Bu bağlamda Watt'ın vurguladığı ayırım, İkbâl'in modern dünyaya yaklaşımını anlamak için kritik bir noktayı ortaya koyar: Bilimsel ilerlemeyi reddetmeden, metafizik ve ahlâkî çerçeveyi göz ardı etmemek gerekir. İkbâl, bireyin hem benlik hem de toplum bilincini geliştirecek şekilde manevî değerleri korumasını savunur. Modern dünyanın yalnızlaştırıcı ve seküler zihniyeti, Müslüman toplumların ruhsal ve toplumsal bütünlüğünü tehdit etmektedir. Bu nedenle İkbâl, bireyin Allah'a bağlılık, ahlâkî sorumluluk ve toplumsal dayanışma gibi değerleri içselleştirerek hem kendi benliğini hem de toplumun ahlâkî ve kültürel sürekliliğini korumasını önerir. Böylelikle bilimsel ve teknolojik gelişme ile metafizik ve ahlâkî sorumluluk arasındaki denge, İkbâl'in medeniyet anlayışının temel taşı oluşturur. İkbâl, "Şarkın tefekkürü frenk esaretinden kurtulsun. Benim terennümlerim ona taravet ve renk versin. Hayat, hararetle Hakk'ı zikretmekten başka bir şey değildir. Hürriyet ancak fikrin afif, lekesiz olmasındandır" (İkbâl, 1976: 68). ifadeleriyle modernizmin getirdiği fikir esaretinden kurtulmayı önerir. Bu ifadeler onun hem epistemolojik hem de manevî bir dirilişi hedefleyen düşünce ufkunu yansıtır.

İkbâl'e göre Doğu'nun, özellikle İslam dünyasının düşünsel yapısı, Batı'nın maddî uygarlığının etkisi altında entelektüel bir bağımlılığa sürüklenmiştir. Bu durum, düşüncenin özgürleşmesini ve özgün bir medeniyet tasavvurunun inşasını engellemektedir. İkbâl, "Şarkın tefekkürü frenk esaretinden kurtulsun" diyerek, Müslüman dünyanın fikrî bağımsızlığını yeniden kazanması gerektiğini vurgular. Bu bağımsızlık, Batı'ya karşı bir tepkisellikten ziyade, kendi içsel kaynaklarını, metafizik ilkelerini ve tarihsel birikimini yeniden keşfetme çağrısıdır. "Benim terennümlerim ona taravet ve renk versin" ifadesi ise İkbâl'in şiir ve düşünce aracılığıyla bu fikrî dirilişe katkı sağlama iddiasını dile getirir. Onun eserleri, yalnızca bireysel benliğin uyanışı için değil, aynı zamanda ümmetin entelektüel ve ruhsal canlanması için bir davet niteliğindedir. İkbâl'in "Hayat, hararetle Hakk'ı zikretmekten başka bir şey değildir" sözü, onun hayat tasavvurunun merkezine maneviyatı, daha özelde ise Allah ile sürekli ilişki hâlinde olmayı yerleştirdiğini gösterir. Bu, pasif bir mistisizm değil; aşkın hakikate yönelmiş bilinçli bir varoluş eylemidir. Son olarak, "Hürriyet ancak fikrin afif, lekesiz olmasındandır" sözü, gerçek özgürlüğün ancak ahlâkî temellere dayalı bir düşünceyle mümkün olabileceğini savunur. Ona göre özgürlük, yalnızca siyasal ya da ekonomik bağımsızlıkla sınırlı değildir; esas itibarıyla zihinsel ve ahlâkî saflıkla ilişkilidir.

Fikrin kirlenmesi, özgürlüğün yozlaşması anlamına gelir. Dolayısıyla İkbâl'in bu kısa beyanı, İslam dünyasının zihinsel ve ruhsal bağımsızlığına dair bütüncül bir medeniyet perspektifi sunmakta; özgürlüğü hem fikrî saflıkla hem de ilahi hakikate yönelişle ilişkilendirmektedir.

İkbâl'in medeniyet anlayışının temel taşlarından biri de ahlâkî değerlerin tarihsel sürekliliğidir. Modern toplumlarda bu değerlerin zayıflaması, bireyin yönünü kaybetmesine ve toplumun manevî çöküşüne neden olur. Bu bağlamda aile, İkbâl için ahlâkî değerlerin ilk öğrenildiği ve nesiller arası aktarıldığı asli bir kurumdur. Ailede içselleştirilen değerler -özgürlük, sadakat, fedakârlık, sabır ve merhamet gibi- bireyin hem Allah'a bağlılığını hem de topluma karşı sorumluluğunu inşa eder. Bu nedenle, ahlâkî değerlerin yitirildiği bir toplumda, ailenin yalnızca yapısal değil, ruhsal işlevi de sekteye uğrar. İkbâl'e göre, İslâm'ın ahlâk amacı ona bir şahsiyet duygusu kazandırarak benliğinin bir güç kaynağı olduğunun bilincine varmasını sağlamaktır. Bu anlayışa göre insan sınırsız bir güçtür. İyilik bu gücü geliştirirken kötülük zayıflatır. İnsanda bu şahsiyet fikri oluştuğunda Allah'ın mülkünde özgürce hareket eder. Böylelikle toplumsal açıdan başkalarının şahsiyetine de saygı duyar ve tamamen iyilik dolu biri olur (İkbâl, 2015a: 199). Onun benliğini geliştirecek ve ona bu şahsiyet bilincini verecek ilk kurum ise ailedir.

İkbâl, seküler modernliğin insanı bu dünya ile sınırlı bir varlık olarak görmesine karşı çıkar. Sekülerleşme, ona göre, insanın kutsalla olan bağına zayıflatırken, aileyi de yalnızca ekonomik veya duygusal bir birliktelik olarak daraltır. Oysa İkbâl'in aile anlayışı, metafizik ve ruhsal bir temele dayanır: Aile, bireyin ilahi hakikatle ilişkisini kurduğu ilk sosyal mekândır. Seküler düşünce bu boyutu dışladığı için, aileyi hem anlam hem de işlev açısından yüzeyselleştirir. İkbâl'e göre, "Bireyin inancı millet olmanın sermayesidir. İşte o güç, milletin kaderini belirleyendir" (İkbâl, 1999: 96). İkbâl'in düşüncesinde bireyin taşıdığı inanç, sadece kişisel bir değer veya ruhsal eğilim değil, aynı zamanda kolektif kimliğin ve toplumsal dayanışmanın temel dinamiğidir. Ona göre bireysel iman, bir milletin inşa edici ruhunu besleyen asli kaynaktır. Bu doğrultuda inanç, yalnızca bireyin vicdan dünyasında sınırlı kalmaz; tarihsel süreçte bir milletin varoluşunu şekillendiren kültürel, siyasal ve ahlâkî yapının da asli sermayesi hâline gelir. "İkbâl'e göre güçlü bireyi oluşturan çevredir. Medeniyeti oluşturan da bireyin düşüncesidir" (Durmuşoğlu, 2013: 380). İkbâl'e göre, "Frenk sürmesiyle aydınlanmış olan gözler; aldatırlar, hünerlidirler lakin mâna zevkinden yaşlı değildirler" (İkbâl, 1983: 54). Bu bağlamda İkbâl, sekülerleşmeye karşı maneviyat merkezli bir aile modeli önerir; bu model, bireyin Allah'a olan bağlılığını içselleştirdiği, ahlâkî ilkeleri öğrendiği ve toplumla bağ kurduğu bir ahlâk mektebidir.

İkbâl, bireycilik, ahlâkî değerlerden kopuş ve sekülerleşmenin, modern toplumun en temel yapı taşı olan aileyi çözülmeye götürdüğünü savunur. Ona göre, bu çözülmeye yalnızca sosyal bir krizi değil, aynı zamanda ruhsal ve medeniyet krizini de beraberinde getirir. Bu nedenle aile, İkbâl'in düşüncesinde yalnızca bir toplumsal kurum değil, aynı zamanda bireyin benlik inşasının, toplumun ahlâkî sürekliliğinin ve medeniyetin manevî direncinin merkezidir. İkbâl'e göre, "Yeniçağ yıldırım gibi her harmanı tutuşturur, ne sahra, ne çiçek bahçesi onun gazabından kurtulur" (İkbâl, 2015b: 97). İkbâl bu mısralarda Modernitenin doğal, geleneksel ve yerleşik yapıları yıkıcı biçimde etkilediğini anlatmaktadır. İkbâl'e göre, bu dönüşüm süreci ayırım gözetmeksizin hem maddi yapıları hem de manevî değerleri tahrip eden bir gazap gücü taşımaktadır. O, modern çağın ruhsuzlaştırıcı etkisini, benlikten topluma, doğadan kutsala kadar uzanan geniş bir yelpazede değerlendirir. Modern çağın yıldırım misali yayılışına karşılık İkbâl, bireyin benliğini güçlendirmesini, maneviyatla derinleşmesini ve özgün kültürel değerlerine tutunmasını bir direniş biçimi olarak önerir.

Görüldüğü üzere, İkbâl'in medeniyet tasavvurunda Doğu ve Batı, yalnızca coğrafi veya siyasal kategoriler değil, aynı zamanda hakikate yönelik yaklaşım tarzlarını temsil eden iki epistemolojik kutuptur. Bir şiirinde bu temayı çok iyi işler: "Âlemi göz ardı etti Doğu, Hakk'ı gördü. Batı, âlemde uyandı Hak'tan ürktü. Kulluktur gözük Hakk'a açmak, Benliği perdesiz görmek yaşamak" (İkbâl, 2014b: 52).

“Âlemi göz ardı etti Doğu, Hakk’ı gördü” ifadesiyle İkbâl, Doğu’nun metafizik hakikate yönelmiş, aşkın olanı önceleyen bir zihinsel geleneğe sahip olduğunu belirtir. Buna karşılık, “Batı, âlemde uyandı Hak’tan ürktü” dizesiyle Batı’nın maddî evreni keşfetme yoluyla gelişen seküler bilincine rağmen, aşkın varlığa karşı mesafeli ve hatta korkulu bir duruş sergilediğini vurgular. İkbâl’e göre kulluk, yalnızca ritüel bir ibadet disiplini değil, aynı zamanda hakikate içsel bir yöneliş ve ontolojik bir açıklık hâlidir. “Kulluktur gözü Hakk’a açmak” ifadesiyle kastedilen, insanın benliğini ilahî hakikatle uyumlu hâle getirmesidir. Bu bağlamda “benliği perdesiz görmek” ifadesi, bireyin araya giren dünyevî ve egosal engellerden sıyrılarak, kendi öz hakikatiyle ve Mutlak Varlık’la doğrudan temas kurmasını simgeler. İkbâl, bu hâli hem bireysel özgürleşmenin hem de hakikî yaşamın ontolojik zemini olarak görür. Bu dizeler İkbâl’in Doğu’nun manevî mirasını, Batı’nın maddî başarılarına karşı konumlandırıan medeniyet eleştirisini ve bireyin ruhsal tekâmülüne dair felsefî yaklaşımını yoğun bir şiirsel sembolizmle ortaya koyar.

6. İkbâl’in Aileyi Korumaya Yönelik Önerileri

Modernite eleştirisini takiben İkbâl’in aile kurumunu yaşatma önerileri, özü itibariyle İslâmî değer ve erdemleri topluma hâkim kılmanın yollarına odaklanır. Bir kere, İkbâl’e göre aile bireylerinin her biri benliğinin yüceltilmesinden sorumludur. Bu bağlamda benliği besleyecek unsurlar önem kazanır. Aile içinde dine bağlılık, ibadet ve ahlâk eğitimi bunlara örnektir. Dolayısıyla aile, çocukların önce Allah’a yakınlık öğretisi alacağı bir okul gibi işlev görmelidir. İkbâl’e göre, modernleşmenin seküler yönelimi, aileyi metafizik temellerinden koparır. Bu nedenle, aileyi korumanın ilk adımı, onun ilahi merkezli bir birliktelik olduğu bilincini yeniden tesis etmektir. Aile bireyleri, özellikle ebeveynler, ibadet, dua, sabır, şükür gibi temel manevî pratiklerle çocuklara dini ve ahlâki kimliği aktarmalıdır. Aile böylece yalnızca sosyolojik değil, aynı zamanda teolojik bir birlik hâline gelir.

İkbâl’in önerdiği diğer bir nokta, kadının eğitime değer vermedir. İkbâl’e göre kadının eğitimi ve manevî donanımı, ailenin geleceği açısından belirleyicidir. Kadın yalnızca çocuk yetiştiren bir figür değil, manevî rehber konumundadır. Modernite, kadını tüketim ve özgürlük sloganlarıyla geleneksel sorumluluklarından koparmaya çalışırken, İkbâl buna karşı kadının aile içindeki ahlâkî ve ruhsal liderlik görevini vurgular. Dinî değerler temelinde sağlanacak kadın eğitiminin, toplumun gücünü artıracığına inanır. Düşünür, kadının şeref ve haysiyetini koruyan bir eğitim modelini savunur. Aileyi güçlü tutmanın bir diğer yolu ahlâkî ve manevi disipline dönmektir. İkbâl’e göre, seküler fikirler aileyi şüpheli hâle getirirken, İslâmî felsefe aileyi kutsal bir vazife olarak gören bir anlayış getirir.

İkbâl’in önerisi kendini tanı ilkesine dayanır. Herkes önce benliğini düzgün şekillendirirse, aile sorunları da (boşanma, ahlaki bozulma vb.) büyük ölçüde azalır. İkbâl’in benlik teorisi, bu anlamda ailede başlar ve bütün toplumu kapsar; benliğini güçlendiren bireyler, ailelerinin ve ümmetin onurunu yüceltir. Ona göre, “bireyin inancı millet olmanın sermayesidir, işte o güç, milletin kaderini belirleyendir. Sen evrenin yaradılış sırrısın, kendini bul. Benliğinin sırdaşı ol, Allah’ın tercümanı ol” (İkbâl, 2013c: 312). İkbâl’in görüşüne göre aile, ancak insanın Allah’a dönüklüğünü sürdürmesi, benliğini sorumluluk ve fedakârlık bilinciyle inşa etmesi hâlinde korunabilir. İkbâl’e göre benliği güçlendirmenin yanında, özgüven ve kendine inanmak da önemlidir. Batı’nın afyonu içilmemeli, yani Batı’nın süsleyerek sunduğu zararlı fikirlere itibar edilmemeli, bunun yerine öz güce dayanılmalıdır (Kırlangıç, 2013: 269). İkbâl’in benlik anlayışı, bireyin sadece kendine dönük değil, toplum ve Allah ile sorumlu bir ilişki içinde gelişmesini öngörür. Bu bağlamda aile, benliğin ilk inşa edildiği ortamdır. Modern bireycilik, benliği içi boş bir özgürlük biçimine indirgerken, İkbâl’in önerdiği sorumluluk temelli benlik modeli aile içerisinde şekillenmelidir. Aile bireyleri, çocuklarına sadece haklarını değil, ahlâkî görevlerini de öğretmelidir.

İkbâl, modern dünyanın sunduğu imkânlarla bütünüyle karşı değildir; onun karşı çıktığı, bu imkânların ruhsal değerlerden kopuk şekilde kullanılmasıdır. Bu nedenle aile, teknoloji ve eğitim gibi modern araçları, manevi değerlerin aktarımıyla uzlaştırmalıdır. Örneğin dijital medya kullanımı, İslâmî

hassasiyetlerle denetlenen bir öğrenme ve iletişim aracına dönüşebilir. İkbâl'e göre, dinî fikir, Müslüman bir toplumun temel hayat ilkesini ve varoluşsal yönünü belirleyen en asli unsur konumundadır. Bu tür bir toplumun sağlıklı bir şekilde varlığını sürdürebilmesi ve toplumsal yapısının direncini muhafaza edebilmesi için, içsel ve dışsal tüm ayrıştırıcı ve çözülmeye yol açabilecek unsurların dikkatle gözlemlenmesi gerekmektedir. Özellikle küreselleşme çağında, yabancı kültürel unsurların hızla toplumsal bünyeye sirayet etmesi, sosyal dokuda ciddi sarsıntılara neden olabileceğinden, bu süreçlerin kontrollü biçimde yönetilmesi elzemdir. Bu bağlamda, toplumsal yapının doğal ayıklayıcı ve özümseyici dinamiklerine aşırı yük bindirilmemeli, dış unsurların kabulü ise sosyal dengeyi zedelemeyecek ölçüde, zamana yayılmış ve fayda sağlayacak biçimde yapılandırılmalıdır. Aksi takdirde, sosyal yapı öz kimliğini yitirerek parçalanma riskiyle karşı karşıya kalabilir. Müslüman bireyin zihinsel yapılanması da bu süreklilik ilkesi çerçevesinde ele alınmalıdır. Bireyin entelektüel dünyası, kendi medeniyet tarihinin, özellikle geçmiş nesillerin üretmiş olduğu ilmî ve hikemî birikim esas alınarak şekillendirilmelidir. Böylelikle birey, geçmiş ile şimdi ve gelecek arasında kesintisiz bir fikrî ve manevî bağ kurarak, İslâmî kimliğini tarihsel derinliğiyle birlikte idrak edebilir. Bu tür bir bilinç, sadece kültürel sürekliliği değil, aynı zamanda Müslüman toplumun manevî direncini de besleyen en temel kaynağı oluşturur (İkbâl, 2013b: 91-92).

İkbâl'e göre aile, ancak maneviyatı merkezine alan, bireyleri sorumluluk ve benlik şuuru içinde yetiştiren, kadının ruhsal rehberliğini merkeze koyan ve modern araçları ahlâkî temelde kullanan bir yapı olarak modernizmin yıkıcı etkilerinden korunabilir. Aksi takdirde, aile sadece fiziksel bir birlikte yaşam alanına dönüşür ve İslam medeniyetinin ruhunu taşıyan asli kurum olma vasfını yitirir.

7. Sonuç

Muhammed İkbâl'in düşüncesi, bireyden topluma, aileden medeniyete uzanan çok katmanlı bir zihinsel ve ahlâkî inşa çabasını yansıtır. Onun felsefesi, insanın varoluşunu yalnızca aklî ya da bireysel bir boyutta değil, aşk, sorumluluk ve maneviyatın iç içe geçtiği bütüncül bir düzlemde anlamlandırır. İkbâl'in benlik (khudî) teorisi, bireyin kendine dönük bir özerklik arayışını aşarak, insanın Allah'a yönelmiş bilinçli bir varoluş haline ulaşmasını hedefler. Bu yöneliş, insanın iradesini Tanrı'nın iradesiyle uyumlu hâle getirmesi anlamına gelir. Böylece birey, edilgin bir varlık olmaktan çıkar; yaratıcı, sorumlu ve dönüştürücü bir özneye dönüşür. Bu dönüşüm yalnızca bireysel bir tekâmül süreci değil, aynı zamanda toplumsal bir dirilişin de başlangıcıdır.

Bu bağlamda aile, İkbâl'in düşüncesinde insanın benliğini inşa ettiği ilk ontolojik ve pedagojik zemin olarak öne çıkar. Aile, bireyin Tanrı ile, toplumla ve kendisiyle kurduğu ilişkinin ilk biçimlendiği sahadır. Bu nedenle aile, sadece biyolojik bir birliktelik değil; manevî değerlerin, ahlâkî ilkelerin ve kimlik bilincinin kuşaktan kuşağa aktarıldığı bir maneviyat ağıdır. İkbâl için ailenin en önemli misyonu, bireyin benliğini besleyerek onun Allah'a, topluma ve tarihe karşı sorumluluğunu fark etmesini sağlamaktır. Ailenin bu işlevi, özellikle annenin dönüştürücü rolüyle somutlaşır. Anne, yalnızca bir neslin değil, bir medeniyetin ruhunu taşıyan ve geleceğe aktaran asli özne olarak görülür. Bu nedenle kadının eğitimi, ahlâkî yetkinliği ve manevî dirayeti, toplumun varoluşsal direncini belirleyen temel unsurlardandır.

İkbâl'in moderniteye yönelttiği eleştiriler, aile kurumuna yönelik çözümme dinamiklerini de içerir. Sekülerleşme, bireycilik ve ahlâkî görecelik, insanı ilahî hakikatten ve toplumsal aidiyetten kopararak köksüz bir varoluşa sürükler. Bu durum, aile kurumunun hem manevi hem de kültürel temelini sarsar. İkbâl'in buna karşı önerdiği çözüm, manevî temellere dayalı bir toplumsal direniştir. Bu direnişin merkezi de ailedir. Aile, modern dünyanın parçaladığı bireyi yeniden bütünleştiren; onu hem ilahî hakikatle hem de toplumsal sorumluluk bilinciyle birleştiren bir kurumdur. Dolayısıyla aileyi korumak, İkbâl için yalnızca bir gelenek savunusu değil, aynı zamanda medeniyetin metafizik sürekliliğini sağlama mücadelesidir.

Bir medeniyetin dirilişi, İkbâl'e göre, benlik bilincine sahip bireylerin ve maneviyat merkezli ailelerin varlığıyla mümkündür. Çünkü aile, insanın varoluşunu sadece sosyolojik değil, ontolojik bir zeminde anlamlandırır. Ailede kazanılan sevgi, merhamet, sabır ve sorumluluk duygusu, hem bireyin hem de toplumun manevi dayanıklılığını besler. Bu yönüyle aile, İkbâl'in düşüncesinde medeniyetin kalbi konumundadır. Benliğini güçlendiren birey, bu kalpten aldığı enerjiyle topluma yön verir; toplumu dönüştüren aile ise, bireyin iç dünyasındaki dirilişin kurumsal tezahürüdür.

Bugünün dünyasında İkbâl'in bu yaklaşımı, modernliğin yarattığı parçalanmış benlik, anlam boşluğu ve ahlâkî çözümler sorunlarına karşı hâlâ güçlü bir felsefî referans noktası sunmaktadır. İkbâl'in aileye dair fikirleri, sadece bir nostalji değil; insanın varoluşunu yeniden anlamlandırma çağrısıdır. Aile, bu anlamda hem bireyin içsel özgürlüğünü hem de toplumun ruhsal bütünlüğünü yeniden kurmanın mekânıdır. Maneviyatın toplumsal temsili olarak aile, bireyi Hakikatle yeniden buluşturan ve toplumu ahlâkî bir sürekliliğe taşıyan en sahici yapıdır.

İkbâl'in düşüncesi aileyi, İslam medeniyetinin yeniden inşasında stratejik bir metafizik merkez olarak konumlandırır. Aile, bireyi yetiştirmenin ötesinde, hakikati yaşanabilir kılmının ve medeniyetin ruhunu diri tutmanın yegâne ortamıdır. İkbâl'in çağrısı, modernliğin sekülerleşmiş insanına yöneliktir: Benliğini tanı, aileni koru, toplumunu yeniden inşa et. Çünkü ona göre, bir toplumun gerçek dirilişi, laboratuvarlarda ya da meclis salonlarında değil; dua eden bir annenin yüreğinde, merhametli bir babanın iradesinde ve maneviyatla yoğrulan bir evin sessizliğinde başlar.

İkbâl'in aileye, benliğe ve medeniyete dair düşünceleri, günümüz Müslüman toplumlarının yaşadığı kimlik, değer ve yönelim krizleri açısından derin bir yenilenme potansiyeli taşımaktadır. Onun, bireyin manevî sorumluluğunu aile kurumu üzerinden temellendiren yaklaşımı, çağdaş sekülerleşme süreçlerine karşı hem entelektüel hem de ahlâkî bir direnç biçimi olarak değerlendirilebilir. Günümüz aile yapısında gözlemlenen çözümler, tüketim kültürünün egemenliği ve bireycilik merkezli yaşam tarzları düşünüldüğünde, İkbâl'in "maneviyat temelli aile" modeli, hem teorik hem de pratik açıdan yeniden yorumlanmaya değerdir.

Bu bağlamda öneri olarak, İkbâl'in aileye ilişkin düşüncelerinin sadece teolojik veya felsefî düzeyde değil, eğitim politikaları, aile rehberliği, gençlik çalışmaları ve toplumsal dayanışma projeleri gibi alanlarda da somutlaştırılması gerektiği söylenebilir. Eğitim sistemlerinde ahlâkî bilinç ve manevî değerlerin merkeze alınması; aile içi iletişimin sevgi, sabır ve sorumluluk ilkeleri çerçevesinde güçlendirilmesi; kadınların toplumsal hayatta İkbâl'in vurguladığı şekilde "medeniyetin ruh taşıyıcısı" kimlikleriyle desteklenmesi, bu düşünsel mirasın günümüz dünyasında yaşatılmasına katkı sağlayacaktır.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Bu çalışma araştırma ve yayın etiği ilkelerine göre hazırlanmıştır ve etik kurul izni gerektirmemektedir.

Yazarların Makaleye Olan Katkıları

Büşra BİLGİN'in makaleye katkısı %100.

Destek Beyanı

Araştırma herhangi bir kurum veya kuruluş tarafından desteklenmemiştir.

Çıkar Beyanı

Çalışmada çıkar çatışması bulunmamaktadır.

8. Kaynaklar

- Aydın, M. S. (2000a). Muhammed İkbāl'in Din Felsefesinde Ulûhiyet Kavramı. *İslam Felsefesi Yazıları* (s. 163-176) içinde. İstanbul: Ufuk Kitapları.
- Aydın, M. S. (2000b). İkbāl'in Felsefesinde İnsan. *İslam Felsefesi Yazıları* (s. 119-146) içinde. İstanbul: Ufuk Kitapları.
- Durmuşoğlu, K. (2013). İbn Arabî ve Muhammed İkbāl'in Düşüncelerinde Kâmil İnsan Anlayışı. *Boyun Eğmeyen Ateşin Dili Muhammed İkbāl* (s. 369-388) içinde. Ankara: Hece Yayınları.
- İkbāl, M. (1976). *Yolcu, Ey Şark Kavimleri, Kölelik*, (Tarlan, A. N. Çev.). İstanbul: Eser Matbaası.
- İkbāl, M. (1983). *Cebrail'in Kanadı*, (Karaca, Yusuf Salih, Çev.). İstanbul: Furkan Yayınları.
- İkbāl, M. (1999). *Aşk ve Tutku: On Uzun Manzume*, (Soydan, C. Çev.). Ankara: Akçağ Yayınları.
- İkbāl, M. (2005). *Esrar ve Rumuz*, (Tarlan, A. Çev.). İstanbul: Sufi Kitap Yayınları.
- İkbāl, M. (2007). *Yansımalar: Gençlik Notları*, (Toker, H. Çev.). İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- İkbāl, M. (2011). *İslâm Toplumunun Yapısı*, (Yüksel, A. Çev.). İstanbul: Beka Yayınları.
- İkbāl, M. (2013a). *Musa Vuruşu ve Hicaz Armağanı*, (Soydan, C. Çev.). Ankara: Hece Yayınları.
- İkbāl, M. (2013b). *İslâm Düşüncesi*, (Kaplan, Y. Çev.). İstanbul: Külliyyat Yayınları.
- İkbāl, M. (2013c). *Hareket Zili*, (Soydan, C. Çev.). Ankara: Hece Yayınları.
- İkbāl, M. (2014a). *İslâm'da Dini Düşüncenin Yeniden Teşekkülü*, (Yılmazoğlu, B. Çev.). İstanbul: Araf Yayınları.
- İkbāl, M. (2014b). *Câvidnâme*, (Toker, H. Çev.). İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- İkbāl, M. (2015a). *Makaleler*, (Soydan, C. Çev.). Ankara: Hece Yayınları.
- İkbāl, M. (2015b). *Şikâyet ve Cevabı*, (Toker, H. Çev.). İstanbul: Demavend Yayınları.
- Kaplan, İ. (2007). M. İkbāl'in Tevhid Yorumu: Tevhid İnancının Dinamik Yapısı. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12(1), 83-101.
- Kırlangıç, H. (2013). İkbāl'de Gelecek Tasavvuru veya Ne Yapmalı? *Boyun Eğmeyen Ateşin Dili Muhammed İkbāl* (s. 263-271) içinde. Ankara: Hece Yayınları.
- Masud, M. K. (2007). Iqbāl's Approach to Islamic Theology of Modernity. *Al-Hikmat*, 27, 1-36.
- Okumuş, Z. (2014). *Muhammed İkbāl'in Bilgi Anlayışı*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Kırklareli Üniversitesi.
- Schimmel, A. (2012). *Muhammed İkbāl*, (Özkan, S. Çev.). İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Watt, W. M. (2016). *İslami Hareketler ve Modernlik*, (Koç, T. Çev.). İstanbul: İz Yayınları.

Extended Summary

This article provides an in-depth exploration of Muhammad Iqbal's conception of family as a spiritual, moral, and civilizational institution. Iqbal, a seminal figure in 20th-century Islamic philosophy, viewed the family not merely as a social unit, but as the foundational sphere where the self is awakened, disciplined, and aligned with divine purpose. His understanding of the family is inseparable from his broader philosophical framework, which integrates the development of the self (khudî), the structure of Islamic society, and the trajectory of civilizational renewal.

In Iqbal's system of thought, the self is positioned not only as a metaphysical element that constructs the individual's inner existence, but also as the fundamental dynamic of social transformation. The self refers to the process by which the individual recognizes his own existence, realizes his potential, and aligns his free will with the divine will. This process includes not only the quest for individual perfection,

but also the individual's capacity to transform the society in which he lives on a moral, cultural, and spiritual level.

As the individual strengthens his ego, he deepens his closeness to Allah, that is, the Absolute Self. He opens his heart to the divine truth through worship and dhikr; this triggers a spiritual awakening. On the other hand, the balance between the mind and heart is achieved; the mind is balanced in pursuit of knowledge and wisdom; the heart is balanced in a state of surrender and trust. In addition to all these, the individual produces social and moral expressions. The person who strengthens his ego no longer acts solely self-centered, but with a sense of responsibility that also takes others into account. Sensitivity develops towards areas neglected by society. Actions such as protecting trusts, establishing justice, and looking after the needy become the social manifestation of the ego. At the same time, it creates a continuous cycle of self-renewal in the person. At the center of Iqbal's metaphysics lies the notion of khudi -an empowered self that achieves fulfillment through God-consciousness, moral action, and sustained spiritual effort. The development of khudi is a lifelong struggle that is rooted in the relational and moral dynamics of the family. Iqbal believes that no individual can realize their full potential in isolation. The family, as the earliest moral and spiritual environment, plays a critical role in shaping the foundations of this self. In this sense, the family is not a peripheral institution in Iqbal's thought -it is a metaphysical training ground for becoming. Iqbal argues that the earliest values of trust, loyalty, patience, love, and God-consciousness are cultivated within the familial context. The parents, and particularly the mother, are the first guides in this journey of self-realization. The mother is not merely a biological figure but a civilizational transmitter who holds the ethical and metaphysical continuity of the ummah. Iqbal posits that women, as mothers, serve as the moral architects of future generations. Their role goes beyond emotional caregiving to include the ethical and intellectual formation of the child. For Iqbal, a society's moral vitality is directly tied to the integrity and spiritual depth of its mothers.

Moreover, the family functions as an instrument of spiritual transmission. It is the first site where acts of worship—such as prayer, remembrance of God (dhikr), and acts of charity—are observed, imitated, and internalized. These religious practices are not superficial rituals but existential experiences that awaken the self to higher realities. Iqbal stresses that children must encounter these values not as imposed doctrines but as lived truths embodied by their parents. This intergenerational transmission of faith is central to Iqbal's notion of civilizational resilience. In his civilizational theory, Iqbal views the decline of Muslim societies as rooted not in material poverty but in spiritual decay. A civilization collapses, in his view, when it loses its metaphysical vision and ethical coherence. The revival of the ummah thus necessitates a revitalization of the inner self, which begins within the family. The family safeguards the intellectual and moral heritage of Islam, providing the interpretive framework through which individuals understand their place in the cosmos and society. In doing so, it sustains both individual autonomy and collective identity.

Iqbal is deeply critical of modernity's impact on the Muslim family. He identifies secularism, hyper-individualism, and moral relativism as forces that fracture the metaphysical core of familial life. Secular education systems, often modeled on Western paradigms, are particularly troubling for Iqbal when they sever the connection between learning and spiritual development. He warns that when knowledge is detached from divine purpose, it breeds confusion and nihilism. The Muslim family, he contends, must resist these forces by grounding itself in Qur'anic principles, prophetic ethics, and a sense of historical continuity. One of the key concerns in Iqbal's critique of modernity is the redefinition of womanhood. He acknowledges the need for women's education and social participation but warns against mimicking Western models that strip women of their spiritual function. He famously notes that "a nation is built in the lap of its mothers," underlining the pivotal role women play in civilizational construction. In contrast to Western ideals of individualistic liberation, Iqbal calls for a spiritually conscious freedom rooted in duty, virtue, and self-restraint. Iqbal proposes a counter-model to

modern secular society—one where families are re-centered around God, ethics, and mutual responsibility. He urges Muslim families to resist passive absorption of foreign cultural elements that undermine their core values. Cultural borrowing must be selective, slow, and subject to moral scrutiny. Otherwise, the social fabric risks collapse under the weight of alien norms. Iqbal envisions the family as a cultural filter: it absorbs what nourishes the soul and rejects what pollutes it. In practical terms, Iqbal emphasizes four key strategies for preserving the integrity of the Muslim family. First, he advocates for conscious spiritual practice within the home -prayer, Qur'an recitation, and moral conversation must be normalized as part of daily life. Second, he stresses the importance of holistic education, particularly for women, that balances intellectual rigor with spiritual grounding. Third, he encourages intergenerational dialogue, wherein elders pass down not only knowledge but also values, memories, and collective identity. Lastly, he champions the family's role in shaping community ethos. A virtuous family becomes a nucleus of societal transformation. Importantly, Iqbal's conception of the family is not reactionary or nostalgic. He does not advocate for a return to a mythical past but calls for a forward-looking reconstruction of Islamic life based on eternal principles. For him, the family is both a sanctuary and a launching pad—a place where the soul is nourished and from which society is transformed. The vitality of Islamic civilization, he argues, depends on the extent to which the family nurtures strong, spiritually awakened individuals who live purposefully and contribute ethically to the ummah.

Muhammad Iqbal's thought reflects a multi-layered mental and moral construction effort extending from the individual to society, from the family to civilization. His theory of the self means that the individual not only seeks autonomy for himself, but also develops an existential consciousness directed towards Allah. This understanding of the self enables the individual to gain inner depth, integrate freedom with responsibility, and intervene in both his own destiny and the future of society. At this point, the family stands out as the first ontological and pedagogical ground on which the individual constructs his self. In Iqbal's view, the family is not only a biological and social unity; it is also a spiritual network in which spiritual values, moral principles, and identity awareness are transmitted from generation to generation.

The approach Iqbal proposed against the effects of modernism such as secularization, individualism and moral relativism is a social resistance based on spiritual foundations. The center of this resistance is the family. The family is an institution that integrates the individual, whom the modern world has fragmented and made autonomous, with divine truth and social responsibility. Therefore, protecting the family is not only a defense of a traditional structure, but also a struggle to preserve the spirit and continuity of Islamic civilization. According to Iqbal, the resurrection of a civilization is only possible with individuals equipped with self-awareness and families centered on spirituality. This awareness both deepens the individual's relationship with God and nourishes the spirit of the social structure. Ultimately, Iqbal's thought not only protects the family from the crises of the modern age, but also turns it into a place of moral, metaphysical and cultural resurrection. In this context, the family is defined as an essential and strategic structure that ensures the continuity of Islamic civilization. In conclusion, Muhammad Iqbal's philosophy offers a profound vision of the family as a moral, spiritual, and civilizational institution. It is the arena where the self is formed, where divine purpose is internalized, and where society finds its ethical compass. Against the backdrop of a rapidly secularizing modern world, Iqbal calls for a reawakening of the Muslim family's sacred mission. By doing so, he links the microcosm of the household to the macrocosm of civilization, showing that the destiny of a people begins in the intimacy of its homes.